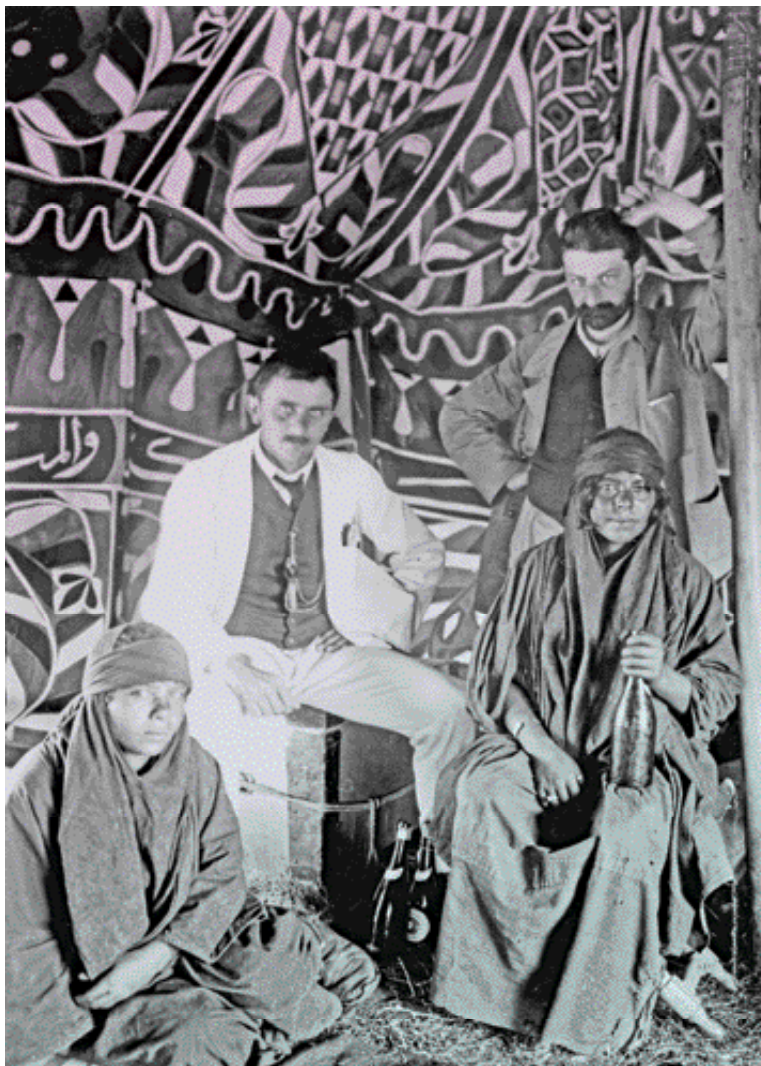


# גשמי אביב ובתי כנסת עתיקים

בעקבות קוהל וואצינגר בגולן



קוהל (יושב בצד שמאל) וואצינגר (עומד מימין) באוהל המשלחת, 1905 (אוסף המשלחת, באדיבות צד שמאל) וואצינגר (עומד מימין) באוהל המשלחת, 1905 (אוסף המשלחת, Staatliche Museen zu Berlin – Vorderasiatisches Museum; Fotoarchiv Museum)

החוקרים הגרמנים צעדו בעקבות חוקרים שקדמו להם, ובעיקר בעקבות אנשי הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל (PEF), שבשנות ה-70 של המאה ה-19 ערכו סקר מקיף בעבר הירדן המערבי, שכלל גם תיעוד של בתי כנסת עתיקים בגליל, אך לא בגולן. בשנות ה-80 של המאה ה-19 הסתובבו בגולן לורנס אוליפנט וגוטליב שומאכר וגילו שרידי התיישבות יהודית בו.

בשנת 1905 הגיעה לארץ ישראל משלחת של ארכאולוגים גרמנים מטעם האגודה הגרמנית לחקר ארץ ישראל, DPV (Deutscher Palästina Verein), במטרה לחקור את בתי הכנסת הקדומים בה. בראש המשלחת עמד האדריכל היינריך קוהל (Heinrich Kohl) ועמו פעלו הארכאולוג קרל וואצינגר (Carl Watzinger) והאדריכל ארנסט הילר (Ernst Hiller) האדריכל. הם פעלו בארץ במשך כשלושה חודשים.



מאהל המשלחת באזור חורבת עמודים, 1905 (אוסף המשלחת, באדיבות Fotoarchiv (Staatliche Museen zu Berlin – Vorderasiatisches Museum;

ובאתרים נוספים ברחבי סוריה. כששה שבועות מזמנם הוקדשו לעתיקות תל-חום, הוא כפר נחום, ומספר אתרים נוספים זכו גם הם לחפירות בפרקי זמן קצרים. כך נסקרו, נמדדו, צויירו וצולמו: סומקה בכרמל, דיכה ואום אל קנאטיר בגולן, חורבת עמודים וארבל בגליל התחתון, נבוריה, מירון, ברעם וגוש חלב בגליל העליון. כמעט כל האתרים הללו זכו מאז לחפירות מקיפות.

### בעקבות שומאכר ואוליפנט בגולן

על פי יומנו של קוהל, בסוף אפריל 1905, סיימה המשלחת את עבודתה בכפר נחום ושמה פעמיה מזרחה. היעד הראשון היה חורבת דיכה, שרידי בית כנסת הסמוך לפארק הירדן. בימינו זו נסיעה קצרה על גבי גשר בטון רחב ויציב (גשר אריק), אולם קוהל וחבריו נאלצו לצלוח את הירדן באופן רגלי, וכך כתב קוהל ביומנו: יום שישי 28.04.1905: תחילת הליכה 7:40, בקצה הצפוני של האגם 9:40. חציית הירדן, הסוסים הולכים כשהמים מגיעים להם עד לחזה [...] הזרימה מאוד חזקה עד כדי כך שהיא מסוגלת לסחוף פרדה עם הרוכב שעליה [...] את האוהלים מקימים 200 מ' מהמאהל של הבדואים בגלל קשיים טופוגרפיים. אחה"צ מתחילים את החפירות.

מורדות הגולן הם איזור פסטורלי למדי בעונה זו של השנה וקוהל מרחיב בתיאור:

שבת 29.04: החורבות נמצאות בערך שעה צפונית משפך הנחל (הירדן) על שטח בגדה השמאלית [...]. כל הבדואים שגרים שם סובלים באופן כרוני ממלריה. יש הרבה ירקות ושדות כותנה, בעיקר רימונים וגם תאנים ולימונים. מהעמק יש תצפית עד

המשלחת הגרמנית פעלה גם בגליל וגם בגולן, ותוצאות המחקר שלה פורסמו בספר עב כרס בגרמנית "בתי כנסת עתיקים בגליל" (Antike Synagogen in Galilaa). ספר זה משמש עד היום כבסיס לחקר בתי הכנסת הקדומים בארץ, אף שיש היום רבים החולקים על כמה מהמסקנות לגבי תיארוך בתי הכנסת. בנוסף לסיכום המדעי המקיף פורסמו לפני מספר שנים קטעים מתוך יומנו של קוהל שעמד בראש המשלחת. קטעים אלו מוסיפים צבע לעבודתם של החוקרים. היומנים המקוריים הגיעו כנראה אל ואצינגר, ורק חלקים מהם שרדו את תהפוכות הזמן. כיום נמצאים היומנים במכון לארכאולוגיה בברלין. נביא כאן לראשונה חלקים נבחרים מן היומנים בתרגום לעברית.

### בתי הכנסת העתיקים על המפה

ראשיתו של מחקר בתי הכנסת העתיקים בארץ החל באמצע המאה ה-19. אדוארד רובינסון האמריקני, שהיה אבי המחקר הגיאוגרפי-היסטורי בארץ, היה הראשון שזיהה ב-1852 שרידי מבנים מפוארים ברחבי הגליל כבתי כנסת. הוא זיהה למשל את אירביד (ארבל) וברעם (ברעם), אך היו לו גם טעויות. למשל זיהויו של המקדש הרומי בתל קדש כמבנה יהודי. התקדמות משמעותית במחקר נעשתה רק בסקר המקיף של אנשי הקרן הבריטית. קונרד, קיצ'נר וחבריהם שרטטו את המפה הראשונה של כל הארץ וסימנו עליה את האתרים השונים שנראו בסקר, כולל חורבות של בתי כנסת רבים. אנשי המשלחת הגרמנית היו הראשונים שחפרו את בתי הכנסת. לקוהל היה ניסיון קודם בחפירות בבעל-בק שבבקעת הלבנון

חורבות כפר נחום באמצע המאה ה-19 (צילום: פליקס בונפיס, ספריית הקונגרס האמריקני)





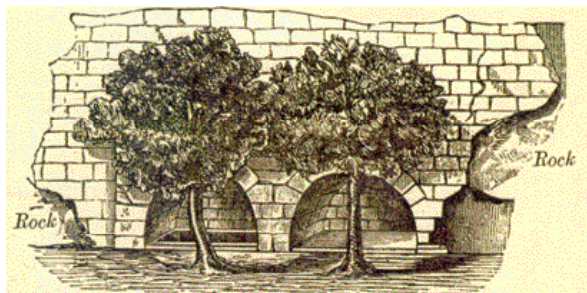
מפת הגולן של שומאכר

רוכב אל מחנה בדואים כדי להביא מדריך. האחייץ של השייח בא ומסביר לנו שהם לא מרשים לאף זר להיכנס לאום אל קנאטיר. הוא מסרב להראות את הדרך ודורש שנחכה במחנה הבדואים עד יום המחרת ולחכות לשובו והחלטתו של השייח שאיננו נמצא. באוהל של השייח אנחנו מסבירים לאנשים שאנחנו צריכים להגיע לקנאטיר עוד היום.

איך בכל זאת משכנעים אותם? בידם של החוקרים הייתה מפת הגולן שאותה שרטט עשרים שנה לפנייהם גוטליב שומאכר. שומאכר, נולד בארצות הברית להורים ממוצא גרמני אך גדל בחיפה. הוא היה אדריכל-מהנדס וגם ארכאולוג לעת מצוא. הקשר שלו לגולן החל עם הניסיונות הראשונים להנחת קו מסילת ברזל מחיפה לדמשק, שאותה נשלח לתכנן באמצע שנות ה-80 של המאה ה-19 עבור השלטון העות'מאני. שומאכר קיבל כוח אבטחה צבאי שאיפשר לו לנוע בחופשיות בכל המרחב. הוא ניצל את ההזדמנות וערך סקר מקיף וחלוצי בגולן, והכין את המפה הראשונה של הגולן וכן ספר מפורט ובו תיאור האתרים השונים. עד אחרי מלחמת ששת הימים היה ספרו מקור המידע המרכזי לחקר הגולן. במהלך מלחמת העולם הראשונה התגייס שומאכר לצבא הגרמני, שאף עשה שימוש במפות הגולן ששירתו. קוהל וחבריו שהיו מצוידים במפה של שומאכר הרשימו את הבדואים המקומיים בהפגנת הידע שלהם:

הידע שלנו על הסביבה ועל המעיינות על פי המפה של שומאכר עושה רושם גדול על הבדואים. הם הפוכים ללידותיים ולבסוף בנו של השייח, נער עם זקן דליל, והאחיץ, בן אדם גאוותן אך עם מבט רך, מוכנים להוביל אותנו. 13:40 מגיעים למעיין מתחת לקשת עם שני עצים עתיקים גדולים.

המעייץ באום אל קנאטיר הוא אחד המרשימים בגולן, בשל קשת האבן הנטויה מעליו. במקור נבנו שלוש הקשתות (הקמרונות) באבני גזית על גבי המעיין שמימיו נקוו אל בריכות מדופנות



הקשתות באום אל קנאטיר (איור: שומאכר, 'הגולן')

לים ועד לטבריה. רוח רעננה נושבת כמעט כל היום. עקרבים, בעיקר שחורים שאינם מסוכנים כמו הצהובים, מראים את עצמם לפעמים. השוורים אוכלים את העשב לפני האוהלים ומתגלגלים לפני האוהלים בפלגים הקטנים [...] לפני הצהריים בא המשגיה עבדול רחמן המנהיג של העוורנה (השבט הבדואי שישב לחופי הכנרת) בגלל המברק ששלחנו. הוא קיבל הוראה מהפאשה לתמוך בנו בכל צורה. את השייח של הבדואים, שבתחילה העמיד קשיים, מינה להיות האחראי לשלומנו.

עבר א-רחמן פאשה, היה מוסלמי ממוצא כורדי, שהיה בעל שטחים נרחבים בדרום הגולן ובמזרח הכנרת. בית הממגורות שכנה על גבי חורבות בית הכנסת של מזרעת-כנף מתנשא עד היום ליד היישוב המודרני כנף. הוא מוכר גם בתוארו 'הבק' ועל שמו בית הבק שעמד בעבר סמוך לשפך הירדן לכנרת.

יום ראשון 30.04: מזג אוויר מעונן בבוקר, 17 מעלות. הנסיעה שקבענו למחרת נדחית היות ובחזית (המבנה) נמצאו יותר פריטים ארכיטקטוניים שיתנו אולי עוד הסברים על הבניין של בית הכנסת. החצי הצפוני של המבנה כבר נקי, הרצפה העתיקה היא של לוחות אך מהעמודים אין מה לראות.

החפירה בחורבת דיכה נמשכה עד יום שני בערב. בספר מופיעה תמונה של רצפת בית הכנסת. בשנים שעברו מאז, נלקחו כמעט כל חלקי המבנה לשימוש הכפריים שבסביבה ומה ששרד עד אחרי מלחמת ששת הימים התגלגל לחצר קיבוץ עין גב ושם ניתן לראות את הפריטים. במחקרו המקיף על בתי הכנסת העתיקים הציע צבי מעוז שיחזור מרשים לחזית המבנה, שמשמך על תיאור השרידים שחשפה המשלחת של קוהל.

ביום שלישי, השכם בבוקר הם ממשיכים בדרך לאום אל קנאטיר: יום שלישי 02.05: השכמה ב-5 בבוקר, 13 מעלות. בשעה 6:20 אנחנו רוכבים דרך הנחלים הביצתיים של הבטיחה. ממשיכים מזרחה דרך ואדי שוקיף (נחל כנף) אל תוך ההרים של הגולן. [...] מאכן המודריך כבר לא מכיר את הדרך.

החוקרים נעזרו בשרותיו של מורה דרך מקומי שהכיר רק את עברו המערכי של הירדן ואילו ממזרח לכנרת הייתה זו נחלתו של שבט אחר.

לא ביקשנו חיילים מקונייטרה היות והמשגיה עבדול רחמן הבטיח לנו את החיילים שלו בתור ליווי, אך לא שלח. יוסף

חורבות בית הכנסת בדיכה, 1905 (אוסף המשלחת, באדיבות (Staatliche Museen zu Berlin Vorderasiatisches Museum; Fotoarchiv)





הצטרף לשומאכר לסיורו בגולן ופרסם את רשמיו ביקורו בכתבות לעיתון בניו יורק ובביטאון הקרן הבריטית. מבחר מכתבותיו הוא קיבוץ גם בספרו 'חיפה'. על בית הכנסת באום אל קנטיר הוא כתב: "אני רואה באתר החורבות של

אם אלקנאטיר את מיטב התגליות שגיליתי עד היום, ולדעתי ראוי הוא מאוד לעודד ביקור ולבדיקה מדוקדקת יותר". (ל' אוליפנט, חיפה, ירושלים 1976 עמ' 174).

### החפירות באום אל קנאטיר

עד לתחילת מפעל החפירה והשחזור שהחל בשנת 2003 היה באתר גל חורבות מרשים. חזית בית הכנסת שרדה לגובה של שלושה נדבכים וניתן היה להבחין בכירור בפתחו הדרומי של הבניין.

יום רביעי 03.05: אנחנו חופרים בחזית ובתוך המבנה החרב. סלעים אדירים אך מעט מאוד פריטי ארכיטקטורה. האם הבניין היה בית כנסת? נראה מאוד בספק.

הערתו של קוהל מעניינת, שכן בפרסום שיצא בעקבות החפירה האתר כבר מוצג כבית כנסת, כנראה בשל דמיונו לאתרים אחרים. גם אוליפנט זיהה את המקום כבעל "ארכיטקטורה יהודית". אולם למעשה רק בשנת 2003, לאחר שהחלה החפירה המקיפה, התגלתה הראיה הניצחת ליהדותו של המבנה – סמל המנורה. בהמשך התגלו עוד חריטות של מנורה וסמלים יהודיים נוספים המסירים כל ספק בדבר היותו של המבנה בית כנסת.

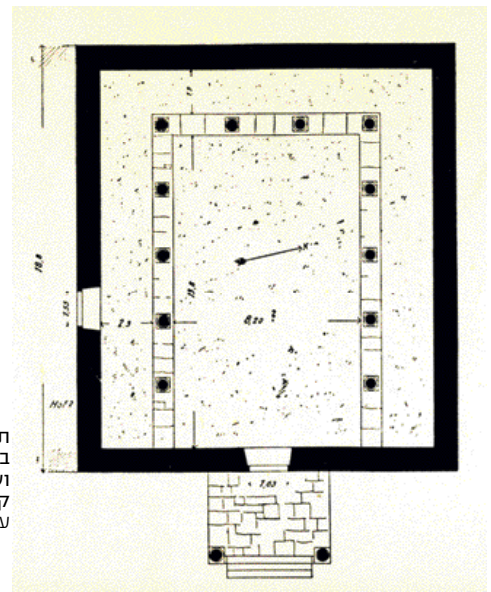
### גשמי אביב על אום אל קנאטיר

גשמי אביב עזים אינם תופעה חריגה בנוף הארצישראלי. אירוע כזה התרחש בגולן בעת החפירות של המשלחת הגרמנית:

יום שישי 05.05: בלילה יש סערה איומה גשם וברד. בשבוקר הרוח הורסת את כל אוהלי המטבח והעבודה וקוברת את אלו שעדיין במיטות. הילר מגיע בכוחות ותחתונים בגשם שוטף כדי לחלץ אותנו. ד"ר ואצינגר שהסתכל במבט משפיל וניסה למנוע את ההתמוטטות, גם הוא נקבר. הפועלים בקושי מצליחים להעמיד את העמודים ואת הבגדים והמזוודות שהיו מלאים במים.

שבת 06.05: בשעה 8:00 בבוקר, 12.5 מעלות. בשעה 11:00 הגשם נפסק אבל החפירה של החורבה מאוד בעייתית. בלילה ירד גשם חזק ובמשך כל היום ירדו גשמים ובגלל זה עברו האנשים בהפסקות גדולות בין האבנים הגדולות והאדמה הבוציית [...] האוהל המושאל מן הבדואים הגן בלילות הקרים על הפועלים.

וכך, בגלל הגשם, הסתיימה לה החפירה הקצרה, שבמהלכה נמדדו שרידי המבנה והוכן גם שחזור משוער של החזית הדרומית שלו. עיקר הרגש בעבודתה של המשלחת הושם על היבטים אדריכליים, זו הייתה התמחותם. למרות זאת נפלו בעבודתם מספר טעויות



תוכנית בית הכנסת באום אל קנאטיר ושיחזור החזית שלו, לפי קוהל (מתוך: 'בתי כנסת עתיקים בגליל')



הפתח הדרומי בבית הכנסת באום אל קנאטיר, 1905 (אוסף המשלחת, באדיבות Staatliche Museen zu Berlin – Vorderasiatisches Museum; Fotoarchiv)

הזן שהעניקו לאתר את שמו: אום אל קנאטיר, שפירושו – בעלת הקשתות. כרבות השנים קרסו שתי קשתות, ולפני הקשת העומדת צמחו באותם ימים שני עצים גדלי ממדים.

שומאכר נטל לעצמו חופש אמנותי והציג באיורו שתי קשתות ולפניהן עצים, אף שבפועל עמדה רק קשת אחת. המבקרים באתר היום יכולים לראות את שתי הקשתות במלוא תפארתן, הודות לעבודת השחזור שנעשתה ובמהלכה הוקמה מחדש הקשת האמצעית.

למרות שלשומאכר היה חלק בגילוי האתר לראשונה, את התהילה קטף לורנס אוליפנט, שהיה דמות מרתקת בנוף הארצישראלי של שלהי המאה ה-19. נוצרי ממוצא סקוטי אוהב ישראל שקבע את מקום מגוריו בחיפה, לא רחוק מביתו של שומאכר. אוליפנט האמין ששיבת היהודים לארצם היא שתביא גם לתחייתו המחודשת של ישוע. לצורך העניין התווה תכנית ליישוב יהודים בגלעד. הוא ביקר בגולן לראשונה ב-1879. בספרו 'תוכנית הגלעד' הציג למתוח קו רכבת מהים התיכון לדמשק, דרך הגולן. אוליפנט



העמוד מפיק בבית הקברות הצבאי בקוניטרה, 1968 (רשות העתיקות)

### שבועות:

לפני הכפר יש כמה שדות אך גם הרבה שטח לא מעובד. השדות מוקפים בגדרות אבן, הבתים כולם מבזלת, מראה לא רגיל אבל נעים. בכיוון פיק, דרום מערבה, הלאה במישור, בתחילה עדיין אדמה חרושה ואחר כך רק שממה, סלעי בזלת וחסידות. 8:20 בפיק. המדרון של הכפר מלא גבעות, הרבה קקטוסים, הבתים כולם מבזלת. מתחת לשאריות המסכנות של בניין עתיק מתגלה עמוד עם מגורה של שבעה קנים.

את העמוד הזה ראה גם גוטליב שומאכר והוא מביא איור שלו בספרו. מתחת לתחריט המגורה מופיעה כתובת בארמית: "אנא יהודה חזנאה" - אני יהודה החזן. לאחר מלחמת ששת הימים, חיפשו ארכאולוגים ישראלים את העמוד אולם הוא נעלם. בדרך מקרה התגלה העמוד בתוך שדרת עמודים עתיקים שהוצבו בכניסה לבית הקברות

הצבאי בקוניטרה, מרחק 40 ק"מ מפיק. כיום הוא מוצג במוזיאון עתיקות הגולן שבקצרין. מקומו המקורי של בית הכנסת בפיק לא ידוע. ואלמלא התייעוד של שומאכר ושל קוהל אולי היינו טועים לחשוב שגם בקוניטרה היה בית כנסת עתיק.

### סוף דבר

ב-1916 התפרסם ספרם של קוהל וואצינגר על בתי הכנסת העתיקים בגליל, ובו הגולן כלול בגליל. קוהל הכין את החומר האדריכלי לפרסום אך לא השלים את העבודה. הוא היה קצין מילואים בצבא הקיסרי הגרמני ובפרוץ מלחמת העולם הראשונה התגייס ונפל בקרב על אדמת צרפת. מי שהביא את הספר לדפוס היה הארכאולוג ואצינגר.

בסוכות 2018 נפתח לביקורי הקהל אתר התיירות 'עין קשתות'. חפירתם הראשונית של קוהל וחבריו הושלמה ומבנה בית הכנסת שוחזר לגובה של קומה אחת. אין ספק שמדובר באחד מבתי הכנסת המרשימים שנחפרו בארץ. ■



אורחת גמלים בדרך מטבריה למגדל (צילום: יעקב בן דב, ביתמונה)

מרכזיות. בתי הכנסת בגליל מאופיינים במבנה מלבני שבו שלושה טורי עמודים המסודרים בצורת האות ח"ת (כך למשל בברעם, כפר נחום, כורזים ועוד). קוהל והילר, שיערו שגם בבית הכנסת באום אל קאנטיר הייתה תכנית דומה. החפירות החדשות העלו שאין זה כך ולבית הכנסת היו רק שני טורי עמודים. טעות נוספת חלה בשחזור חזית בית הכנסת. החוקרים שמו לב שפתח הכניסה הראשי אינו ממוקם במרכז הקיר הדרומי שפונה לירושלים, כמתבקש על פי כללי הסימטריה, אלא בצידו המזרחי. למרות זאת, בתוכנית ההנדסית ובשחזור של החזית הם מיקמו את הפתח ואת הפורטיקו (מבואת העמודים) שלפניו, במרכז הקיר. קוהל היה מומחה לאדריכלות רומית. הוא השתתף בחפירות מקדשי בעל-בק, היפים במקדשים הרומיים במזרח, ובאתרים שונים בסוריה. כנראה שההקבלה למבנים אלו גרמה לו לחשוב שגם כאן יש סימטריה, ואולי מקור הטעות הוא ואצינגר שלא היה ארכיטקט בהכשרתו והוא שפרסם את הספר.

טעות נוספת היא מיקום חץ הצפון בתוכנית. משום מה נפלה טעות והקיר המזרחי נקבע בצפון וכך נוצר מצב שבתאיור המילולי מתוארת החזית ככזו הנמצאת במזרח במקום בדרום והמבנה כולו בנוי בציר מזרח-מערב. במקרה זה אולי מקור הטעות הוא בחורבת דיכה, שגם שם בנוי המבנה בציר דומה אבל שם חזיתו אכן במערב. מבית הכנסת של חורבת דיכה לא נשארו שרידים, ויתכן שגם בדיכה קרה דבר דומה ואף שם השתבש רישום רוחות השמיים. רק חפירה מחדשת באתר תוכל לאשש אפשרות זו או להפריכה.

לצד טעויות אלה ראוי לזקוף לזכותם אבחנה כרונולוגית חשובה. היכרותם הטובה עם הארכיטקטורה הרומית-ביזנטית הביאה אותם לזהות את רוב בתי הכנסת בגליל כמבנים רומיים. שנים מאוחר יותר עמדה קביעה זו במרכזה של סערה במחקר הישראלי כשקמו עוררין על קביעה זו. למרות זאת, באום אל קאנטיר, הם הבחינו נכונה שאת המבנה הזה יש לתארך למועד מאוחר יותר, לתקופה הביזנטית. החפירה החדשה הוכיחה את צדקתם כשמתחת לרצפת בית הכנסת התגלו אלפי מטבעות ממחצית המאה השישית לספירה. עשרים שנה לפנייהם טעה בכך לורנס אוליפנט, שסבר שהמבנה הוא מהתקופה הרומית, מהמאה השנייה לספירה.

### עמוד עם מגורה בפיק

ביום ראשון 07.05 הם עזבו את האתר ברכיבה בתוואי הכביש הראשי של היום, כביש 98, שבו עברה הדרך הקדומה שהולכה מארץ ישראל לכיוון דמשק. ליד מקומו העכשווי של מושב נוב הם חלפו על פניה של אורחת גמלים ובה מאות גמלים המובלים מבגדד למצרים כדי למוכרם שם. הגולן ברובו לא היה מיושב. שומאכר מתאר עדרים של עשרות אלפי גמלים המובאים לגולן מדי שנה בידי שבטי הבדואים של צפון חצי האי ערב ואת המאבק הניטש בין יושבי כפרי הקבע לבין ערדי הנוודים המכלים כל חלקה טובה. אל-על הוא הכפר הראשון המיושב שבו הם נתקלו אחרי חמישה

### לעיון נוסף

1. ד' וע' מאיר, בתי כנסת קדומים ברמת הגולן, ירושלים תשע"ג.
2. ר' רייך, "מגלי בתי הכנסת - 100 שנה למשלחת הגרמנית לחקר בתי הכנסת בגליל", עת-מול 180, (מרס 2005), עמ' 13-15.
3. ר' דריי, א' גונן, ח' בן דוד, "בית הכנסת של אם הקשתות", עת-מול 222, (אפריל 2012), עמ' 12-15.
4. ג' שומכר, הגולן - סקר, תאור ומיפוי, בעריכת ובתרגום מ' הרטל, אריאל 126-127, ירושלים 1998.
5. Bloedhorn, Hanswulf, "Heinrich Kohls Tagebuch der Synagogen-Expedition in Galilaea und in der Gaulanitis im Jahre 1905", *Jahrbuch des Deutschen Evangelischen Instituts fuer Altertumswissenschaft des Heiligen Landes* 8 (2002), pp.44-94.